

UURIMUS POLÜSEEMIA UURIMISEST

Ann Veismann. Eesti keele kaas- ja määrsõnade semantika võimalusi. Dissertationes linguisticae Universitatis Tartuensis 11. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2009. 142 lk.

Ann Veismanni väitekirja teemaks on kaas- ja määrsõnade semantika. Uurimuses vaadeldakse kõigepealt sõnade *üle* ja *peale* semantikat, aga lisaks nendele puudutab ta ka sõnade *edasi*, *tagasi*, *ette*, *üles*, *alla*, *maha* kasutamist ühendverbides. Töö teoreetiliseks taustaks on kognitiivne keeleteadus, eriti kognitiivne leksikaalne semantika ja kognitiivne grammatika ning ka grammatiseerumisteooria.

Raamatus käsitletakse erinevatest vaatenurkadest sõna tähenduskatte

ria liigendumist: milline on põhitähenduse roll sõna tähenduses, kuidas toimub spetsiifiliste tähenduste lainenemine ja kuidas peaks kategooriate liigendust keeleuurimuses kirjeldama. Kesksed küsimused on autori enda sõnul (lk 11) kujunenud töö käigus, sest tekkis probleeme tähendusvõrgustiku kasutamisel kirjeldusvahendina ning selgus, et tähendusvõrgustiku koostamise teoreetilised printsiibid pole selged. Need küsimused suunasid autorit kasutama võrgustikumudeli koostamiseks ka empiirilisi andmeid. Töö teoreetilised küsimused on niimoodi seotud ühelt poolt skemaatilise tähenduse ja (ruumilist tähendust väljendava) prototüübi vahekorraga, teiselt poolt empiiriliste meetodite (korpuste, katsete)

kasutamise. Uurimuse teine probleemiring puudutab tähenduse laienemisele aluseks olevaid motiive ja mehhanisme.

Uurimuse teemad on päevakohased. Kognitiivses lingvistikas on pikalt tegeldud peamiselt introspektsiooniga (lk 32–33), kuigi viimasel ajal on ka empiirilised meetodid rohkem tähelepanu pälvinud.¹ Samal ajal on polüsemia modelleerimine jätkuvalt kognitiivse keeleteaduse keskseid teemasid. Inglise *over* 'üle' on üks esimesi sõnu, mille kohta ilmus kognitiivsemantiline analüüs ning sellele Claudia Brugmani 1981. aastal avaldatud tööle² on järgnenud mitu olulist uurimust³. Nii need kui ka teised, tihti päris vastandlike seisukohtade ja järeldustega uurimused näitavad, et kuigi sõna semantikat radiaalse kategooriana kirjeldada on psühholoogiliselt põhjendatud, nõuab radiaalses võrgustikus tähenduste kindlakstegemine põhjalikumaid kriteeriume, mille leidmiseks on vaja ka eri keelte analüüsi. Sellesse diskussiooni annab Ann Veismanni töö oma huvitava panuse.

Uurimus ilmub monograafia kujul, aga selle taustaks on üheksa artiklit (üks konverentsietekande käsikiri, teised avaldatud või töö ilmumise ajal avaldamisel olnud artiklid). Nendest

¹ Methods in Cognitive Linguistics. M. Gonzalez-Marquez, I. Mittelberg, S. Coulson, M. J. Spivey (toim). Amsterdam: John Benjamins, 2007.

² C. Brugman, The Story of *over*. Polysemy, Semantics, and the Structure of the Lexicon. New York: Garland Press, 1981.

³ D. Sandra, S. Rice, Network Analyses of Prepositional Meaning. *Mirroring Whose Mind – the Linguist's or the Language User's?* – Cognitive Linguistics 1995, nr 6 (1), lk 89–130; A. Tyler, V. Evans, Reconsidering Prepositional Polysemy Networks. The Case of *over*. – Polysemy. Flexible Patterns of Meaning in Mind and Language. B. Nerlich, Z. Todd, V. Herman, D. D. Clarke (toim), Berlin: Mouton de Gruyter, 2003, lk 95–160.

kuus on autori omad ja kolm koostöös tehtud (teisteks autoriteks Ilona Tragemel, Renate Pajusalu ning Marianne Mett). Monograafia koosneb kaheksast peatükist ja kokkuvõttest. Esimesed kolm peatükki kirjeldavad töö eesmärgi ja teoreetilist tausta, põhjendavad materjali valikut ning annavad ülevaate materjali kogumisest. Neljas peatükk on uurimisteema jaoks eriti oluline. Selles käsitletakse keskse tähenduse väljaselgitamise põhjendusi ning kirjeldatakse katsete tulemusi ja kasutatud korpusi. Viimasel peatükis tutvustatakse tähenduste kirjeldamiseks tarvitatud skeemkujutus- ning prototüüpmodelit. Kuuendas ja seitsmendas peatükis esitatakse sõnade *üle* ja *peale* analüüs. Kaheksandas peatükis, mis põhineb koos Ilona Tragemeliga tehtud uurimistöö, analüüsitakse afiksaaladverbide tähendusi, lähtudes nende ruumitähendustest. Monograafia ülesehitus on selge, kuigi peatükid on väga erineva mahuga ning teooria ja analüüs on esitatud enam-vähem lahus. Ann Veismann on kognitiivse keeleteadusega põhjalikult kursis ja valdab erinevaid teoreetilisi käsitlusviise, aga lugejal on vahel raske jälgida, missugused mõttekäigud on olulised just nimelt selle töö jaoks ja millised on autori enda vaated.

Sõnade *üle* ja *peale* tähendusvõrgustike koostamisel on kasutatud peamiselt eesti kirjakeele korpusi, mis tähendab, et polüsemia käsitlus põhineb tugevalt ajalehe- ning ilukirjandustekstidel (lk 13–15, 45, 46, 53). Keskse tähenduse määramise puhul on aga kõige tähtsamad katsete tulemused (lk 54–60), kuigi kasutatud on ka TÜ vana kirjakeele korpusi. Peale selle on näiteid otsitud sõnaraamatutest ja mõningal määral ka TÜ suulise kõne korpusist ning murrete korpusist (lk 14).

Peatükis 4 kasutatakse korpusi andmeid ning katsete tulemusi sõnade *üle* ja *peale* keskse tähenduse määrami-

sel. Eesmärgiks on testida printsiipe, mille järgi oleks võimalik välja selgitada selline põhitähendus, millega saaks siduda vastava sõna kõik ülejäänud tähendused. Lähtekohaks on Andrea Tyleri ja Vyvyan Evansi esitatud kriteeriumid⁴ varasemus (ptk 4.2.1), sagedus (ptk 4.2.2) ning katsetes esildumine (ptk 4.2.3). Katseid on kaks (lk 14, 53–57): esimeses kirjutasiid üliõpilased lauseid, kus *üle* ja *peale* esinevad võimalikult erinevas tähenduses; teine oli spontaanse produtseerimise katse, milles üliõpilastel paluti kirja panna kümme esimesena meenuvat lauset sõnadega *üle*, *alla*, *peale*. Katsed on hästi läbi mõeldud ja nende tulemused on töö eesmärkidega kooskõlas.

Sõna põhitähenduse kohta annavad varasemus, kirjutatud korpuses esinemise sagedus ning produktsioonikatse erinevaid tulemusi. Suurem osa kirjutatud keele (ajalehtede ning ilukirjanduse, ka vana kirjakeele) tähendustest on abstraktsed (lk 53). Tähenduste produktsioonikatses meenuvad katseisikutele esimesena konkreetsete ruumitähendused (lk 54), aga abstraktseid tähendusi pakutakse rohkem. Ruumilisi tähendusi on Veismanni spontaanse produtseerimise katses natuke rohkem kui abstraktseid, aga vahe on väike (lk 56). Autor tõestab usutavalt, et sagedus üksinda ei näita prototüüpsust. Tähtsaim argument on, et ruumi valdkond on palju ühtsem kui väga mitmekesine abstraktne valdkond. Eriti katsete tulemustele tuginedes jõuab autor siiski järeldusele, et sõnade *üle* ja *peale* polüseemiavõrgustikus domineerivad ruumisuhete väljendavad tähendused. Lugeja jaoks võiks seda väidet siiski veel selgemalt põhjendada ka katseisikute moodustatud lausetega.

Ainestik on mitmekülgne ja seda on kasutatud oskuslikult. Pean siiski kirja-

⁴ A. Tyler, V. Evans, Reconsidering Prepositional Polysemy Networks. The Case of *over*, lk 95–160.

liku materjali hulka tänapäeva eesti keele kohta liiga väikeseks: vähemalt selles mõttes, et töö üks eesmärke on toetuda empiirilistele andmetele. Näiteks sõnade *üle* ja *peale* tänapäevast kasutamist on uuritud sõnaliigi ning tähendusvaldkondade järgi 200 näite varal (umbes sada ajalehe- ja sada ilukirjanduskeele näidet). Samal ajal võib tekkida ka üldisem küsimus, kas kirjakeele korpus esindab piisavalt erinevaid tekstitüüpe ja erinevaid kontekste. Kindlasti oleks palju juurde andnud suulise kõne korpuse süstemaatilise kasutamine, seda eriti keskse tähenduse määramisel. Üldse oleks kognitiivses keeleteaduses vaja ka uurimusi, mille materjaliks on argivestlus.

Polüseemiavõrgustiku kirjeldamiseks on kasutatud paljutöötavat kahe mudeli kombinatsiooni, milles analüüs põhineb nii skeemkujutlustel kui ka prototüübil (peatükid 6 ja 7). Nii *üle* kui ka *peale* puhul lähtutakse skeemkujutlustest, mis autori järgi on seotud inimese võimega ette kujutada, kuidas näeb välja üks ja sama stseen/situatsioon eri perspektiividest (lk 10). Erinevaid skeemkujutlusi seletatakse seega inimese vaatepunktide ehk perspektiivvahetamise võimega. Tähtsamad skeemkujutlused on *üle* ja *peale* puhul TEE, KATMINE ja VERTIKAALSUS, *peale* puhul ka TUGI. Afiksaaladverbide korral osutuvad tähtsateks VERTIKAALSUSE ja HORISONTAALSUSE skeemkujutlused. Skeemkujutlustega põhjendatakse lisaks ka peatükis 4 esitatud järeldust, et sõnade *üle* ja *peale* tähendused põhinevad ruumisuhete mõistmisel. Teisalt loob Ann Veismann radiaalse tähendusvõrgustiku, milles prototüübist lähtuvalt on näha, kuidas tähendused abstraktsemaks arenevad. Ruumilise valdkonna (visuaalse ruumitajuga seotud) liigitused motiveerivad ruumiliste tähenduste abstraktseid kasutamisuhte.

Analüüsi järgi võib väljend olla motiveeritud ka mitmest skeemkujutlusest

korraga. Eriti huvitavad on vertikaalsusega seotud SKALAARSUS ning *peale*-väljendite puhul TUGI. Täendusmotivatsioon kirjeldab Ann Veismann ka metafoori ning metonüümia abil. Kirjeldus on kooskõlas kognitiivse grammatika suhtumisega: grammatika koosneb nii spetsiifilistest kui ka skemaatilistest üksustest ning nende liigitussuhetest. Samal ajal täidab väitekiri ka kognitiivse keeleteaduse nn kognitiivse kohustuse (et lingvistikas peab arvestama ka teiste teadusalade andmeid).

Ann Veismann rõhutab oma uurimuses seda, et kaassõnande semantika on seotud tunnetussüsteemiga, mis on omakorda seotud ruumilise kogemuse ja visuaalse ruumitajuga. Tema töö sarnaneb kognitiivse semantika sellise haru uurimustega, mis peavad keelelist tähendust inimese mõistesüsteemi manifestatsiooniks.⁵ Et tema analüüside lähtekohaks on ruumi visuaalne tajus, jääb keelelisele vormile mõnes kohas natuke kõrvaline roll. Rohkem tähelepanu oleks väärinud eriti see, et nii *üle* kui ka *peale* on etümoloogiliselt latiivivormid ja nende profiiliks on SIHTTEE. Väitekirja näidete põhjal paistab, et tee tähendus kehtib tavaliselt ka *üle* puhul, kuigi osa lauseist ei

väljenda (enam) teed, vaid mingi objekti asendit. On ju äärmiselt põnev – vähemalt soome keele vaatenurgast –, et kaassõna *üle* saab vastata vahel nii latiivsele kui ka lokatiivsele tähendusele.

Töö viimane peatükk, mille aluseks on koos Ilona Trageliga kirjutatud artikkel ning koos Ilona Trageli ja Marianne Metiga esitatud ettekanne, täiendab eelmistes peatükkides kirjeldatud kehalise kogemuse rolli, kuigi monograafiat kui tervikut silmas pidades jääb see peatükk natuke eraldiseisvaks. Kõne all on see, kuidas ruumiliste ja visuaalsete suhete mõistmine motiveerib ka lekseemide abstraktsed tähendusi. Peatükis esitatud idee vaadelda ühendverbide tähendusi vertikaalse ja horisontaalse skeemkujutluse järgi ning kirjeldatud katse on uuenduslikud.

Ann Veismann on tegelnud polüsemiaiga mitmekülgsest ja tulemuseks on mõtteid ärgitav uurimus. Autor ei ole rahule jäänud tugitoolis tehtud introspektsiooniga, vaid on pööranud tähelepanu sellele, kuidas tõestada erinevaid teoretiseeringuid korpuste või katsetulemuste abil.

⁵ Kognitiivse lingvistika erinevate rõhuasetuste kohta vt nt: V. E v a n s, M. G r e e n, Cognitive Linguistics. An Introduction. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006.

MINNA JAAKOLA